

EMPIRIKUS JOGTUDAT-KUTATÁS MAGYARORSZÁGON 1990 UTÁN*

GAJDUSCHEK György

tudományos főmunkatárs (MTA TK JTI)

egyetemi tanár (BCE)

1. Bevezetés

Jelen tanulmány az 1990 utáni hazai empirikus jogtudat-kutatásokat tekinti át, egyfajta leltár létrehozásának szándékával, a lehetőségek és jelen lehatárolás keretei között a teljességre törekedve.¹ A tanulmány ugyanakkor – a hazai jogtudományban talán némileg szokatlan módon – nem pusztán a leírást, hanem kritikai elemzést is ambicionálja, ezért – abban a reményben, hogy az érintett szerzők nem sértődnek meg, hanem munkájuk fontosságának elismerését látják ebben – kritikai megjegyzéseket is tartalmaz majd minden bemutatott fontosabb munka kapcsán.

Hasonló témában, ám az 1990 előtti hazai jogtudat-kutatásokra vonatkozóan már megjelent egy igen alapos áttekintés, amely a szocializmus időszakának kutatásaival foglalkozik, ám a szöveg elején a két háború közötti korszak kutatásaira is utal.² A szerzők általában szólnak a jogtudat-kutatásokról, de érzékelhetően ők is elsősorban

* A dolgozat az OTKA 105552 számú, A magyar lakosság jogtudata című projekt keretében készült és az Igazságügyi Minisztérium jogászképzés színvonalának emelését célzó programjai keretében valósult meg. A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségéért különösen hálás vagyok Vinnai Edinának, aki számos konkrét kérdésben segített a pontosításban és Fekete Balázsnak szigorú szakmai kritikájáért és szerkesztői munkájáért. Köszönöm továbbá Kelemen László segítségét az őt érintő rész pontosításához. Természetesen a tanulmány minden tévedése és hibája a szerző felelőssége. Ezt, valamint a válogatás és értékelés elkerülhetetlen szubjektivitását is hangsúlyozandó, a tanulmányt, a jogtudományban talán szokatlan módon, első szám első személyben írom.

¹ A kutatásnak ez az ambíciója azt is jelenti, hogy hálás vagyok minden arra vonatkozó megjegyzésért, javaslatért, hogy mi hiányzik az áttekintésből, mivel kellene kiegészíteni azt. A dolgozat egy későbbi – talán egy kötet keretében megjelenő – változatában ezeket figyelembe tudom majd venni. Kérem az olvasót, hogy az ilyen észrevételeit a gajdusчек.gyorgy@tk.mta.hu email címre küldje a tárgyban lehetőleg jelezve, hogy „Jogtudat cikk”.

² FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*, 2014/4. 5–40.

azokra a kutatásokra fókuszálnak, amelyek megkísérelnek valamit mondani kifejezetten a magyar társadalom jogtudatáról, vagyis valamiféle empirikus kutatással is alá vannak támasztva. Jelen tanulmány részben folytatni kívánja ezt az elemzést, ám annál leszűkítettebb, amennyiben kizárólag csak az empirikus részt is tartalmazó munkák bemutatására szorítkozik, vállaltan elhagyva olyan műveket, amelyek hozzáadott értéke elméleti szinten igen magas lehet, ám nem tartalmaznak empirikus elemet, így – legalábbis véleményem szerint – nem igazán segítenek a magyar jogtudat, illetve jogi kultúra megismerésében.

1.1. A téma lehatárolása

Kutatásomban az első lehatárolási szempont tehát az empirikus elem megléte.³

A téma lehatárolása igényli továbbá a jogtudat fogalmának definiálását is. Anélkül, hogy e kérdés elméleti vonulatát itt hosszabban elemezném, azt hangsúlyozom, hogy a jogtudatban egyaránt vannak kognitív, normatív-evaluatív és érzelmi-affektív elemek is. Részei tehát a jogtudatnak a joggal kapcsolatos ismeretek éppúgy, mint a szociálpszichológiából átvett fogalommal megragadható attitűd.⁴

Az utóbbi évtizedekben a korábban jogi attitűd, illetve a „joggal kapcsolatos ismeretek és vélemények” (angol rövidítéssel: KOL, knowledge and opinion about the law) tematikában tárgyalt kérdések inkább a „jogi kultúra” címszó alatt jelennek meg, szoros összefüggésben a – kultúraantropológiai,⁵ vagyis széles értelemben vett – a kultúra fontosságának felismerésével és kutatásának felértékelődésével.⁶ Ez a kulturális megközelítés az attitűdben megjelenő értékelő elem mellett egy másik, korábban ke-

³ Emiatt sem kerül bemutatásra pl. Varga Csaba több, a jogi kultúrával foglalkozó könyve. Pl. VARGA Csaba: *Comparative Legal Cultures*. Budapest, Szent István Társulat, 2012.

⁴ Az attitűd valamely tárggyal (ez esetben valamely jogi jelenséggel) kapcsolatos komplex – pozitív vagy negatív – viszonyulás, ám az attitűd kutatása elsősorban arra irányul, hogy milyen tényezők, milyen módon befolyásolják ezeket a viszonyulásokat. Az attitűd egyszerre foglal magában tudati-rationális (vagyis kognitív) elemeket (a tárgyjal kapcsolatos ismeretek, tapasztalatok, vélekedések), értékrendből fakadó evaluatív és érzelmi-affektív elemeket is. Egy jogi rendelkezéssel kapcsolatos esetleges negatív attitűdöm következhet egyszerűen abból, hogy félreértem a jogszabályt, vagy abból, hogy az számomra rendkívül hátrányos (kognitív), vagy abból, hogy az éles ellentétben áll személyes értékrendemmel (evaluatív), de egyes rendelkezések válhatnak ki sérelem okozta dühöt is az érintettek közül (affektív). Az attitűd fogalma rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult a hatvanas-hetvenes évek folyamán, ugyanakkor a fogalom tartalmi bizonytalanságai (mit is jelent pontosan, s főként: mit nem) idővel már az empirikus kutatásokban is problémát jelentettek. Igaz mindez a jogszociológiai kutatásokra is.

⁵ A jogi antropológiáról átfogó képet ad magyarul: H. SZILÁGYI István: *A jogi antropológia főbb irányai*, Budapest, Szent István Társulat, 2005.

⁶ Ebben a dolgozatban a jogtudat és a jogi kultúra fogalmait lényegében szinonimaként használom, bár ezzel ellentétes, meggyőző álláspontok is léteznek. Mindenekelőtt arra lehet utalni, hogy a jogtudat az egyes egyén sajátja, míg a jogi kultúra társadalmi, de legalábbis csoportszintű jelenség. A két tényező között kölcsönhatás áll fenn, amennyiben az egyén elsősorban a gyermek- és fiatalkori szocializáció során jobbra reflektálatlanul sajátítja el a kultúra elemeit, amelyet felnőttkorában is „használ”, ám egyben reflektálhat is arra, és viselkedését akár eltérően is alakíthatja. Mindez jelentős részben a kultúra dinamikáját, folytonos változásának okát is adja. Erre a bonyolult és lényeges összefüggésre azonban e cikkben nem reflektálok.

vésbé hangsúlyos elemet, az értelmezés és – az angol „belief, assumption” értelmében vett – hiedelmek, feltételezések tematikáját is magába olvasztotta.⁷ Míg előbbit a társadalom értékrendje, utóbbit jelentős mértékben a nyelv hordozza és közvetíti az egyén számára.⁸ A „jogi kultúra” fogalma arra is felhívja a figyelmet, hogy az egy általánosabb kultúra része, és ilyenként szorosan összefügg más kulturális tényezővel, például a politikai kultúrával, a munkakultúrával, avagy a „másokkal” és az intézményekkel szembeni bizalom kérdésével stb. is.

A jogi kultúra fogalma ráadásul legalább kétféle, gyökeresen eltérő tartalmat hordozhat. Egyfelől jelöli – az itt használt értelemben – a jog társadalmi környezetét, annak egyik meghatározó elemét jelentő entitást, másfelől viszont a jogi komparatistikában gyakran a jogrendszer olyan mélyebb, jobbra reflektálatlan aspektusára utal, amely meghatározó szerepet játszik az adott jogrendszer alakulásában, így annak olyan sajátosságait jelöli, amelyek némileg hasonlóan, bár azt meghaladni szándékozóan, René Dávid jogcsalád fogalmát idézik fel. Természetesen az alábbiakban a jogi kultúrának nem ezt az utóbbi értelmezését használom.⁹

A jogi kultúra kapcsán ezen túl szükséges még utalni a Lawrence M. Friedman nevéhez fűződő, többek által vitatott, ám heurisztikusan igen jól használható belső és külső jogi kultúra közötti distinkcióra is. Előbbi a jogi professzió, a jogászok jellemző gondolkodásmódjára, joghoz való viszonyára utal, míg utóbbi a dilettánsoknak, a széles közönségnek a joggal kapcsolatos elképzeléseire, predispozícióira stb. Ebben a tanulmányban a „külső jogi kultúrára”, vagyis a dilettáns állampolgárok joggal kapcsolatos ismereteire, attitűdjeire, hiedelmeire koncentrálok. Ezzel ismét több, egyébként önmagában fontos, a magyar jogrendszer működésének megértéséhez alapvető jelentőségű munka marad ki az elemzésből.¹⁰ Ugyanakkor nem tekintek el a joghallgatók

⁷ A valóság társadalmi megkonstruáltságának gondolatát a szociológiában a fenomenológiai irányzat képviseli, amelynek meghatározó műve: BERGER, Peter – LUCKMANN: *The social construction of reality: A treatise on the sociology of education*. Garden City, NY., Anchor Books, 1967.

⁸ Mindez nyilvánvalóan összecseng a filozófiában Wittgenstein munkásságával, illetve a tudomány világában a szemiotika mint önálló tudományterület, illetve a kommunikáció elméletének megjelenésével. A jog esetében ennek egyfajta leképeződése a jog és nyelv irányzat.

⁹ Ezt az értelmezést használja Varga már említett műve, vagy FEKETE Balázs: *A modern jogösszehasonlítás paradigmái. Kísérlet a jogösszehasonlítás történetének új értelmezésére*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2011.

¹⁰ Ilyen mindenek előtt: GYEKICZKY Tamás: *A jogászok joga*. Budapest, Gondolat, 2003. Gyekiczky ebben a könyvben a jogászéleti világnézetét vizsgálja a szövegelemzés módszerével. A kötet nagy erénye a kifejezetten izgalmas összehasonlító elem, hiszen a szerző összeveti az 1985-ös és 1992-es adatokat. Ezt ugyanakkor némileg gyengíti, hogy a módszer leírása a társadalomtudós szempontjából meglehetősen hevenyészett, az egy másik kutatás számára nem rekonstruálható. A könyv elején szereplő elméleti rész mintha eltávolodna az empirikus kutatás fókuszától, számos fontos, ám a kutatáshoz csak áttetelese kapcsolódó kérdést tárgyal, miközben – legalábbis számomra – nem válik világossá pl., hogy a kutatót „jogászélet” vajon a jogászság elitjére utal, avagy a jogászságra általában, mint a társadalom egy – szakmájából kifolyólag eleve ilyenként tételezett – elit csoportjára. Hasonló okból maradnak ki a jogrendszer működésének megértése szempontjából szintén fontos, ám sajnálatosan kis hatású munkák, így pl. a bíróságok működését, illetve részben a bírák jogtudatát vizsgáló kutatások. Ilyen BADÓ Attila – BENCZE Máttyás: Területi eltérések a büntetéskeiszabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között. In: FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében*. Budapest,

jogtudatának vizsgálatával foglalkozó munkáktól. Ennek elvi indoka az lehet, hogy a joghallgató még valahol a dilettáns és professzionális közötti mezsgyén helyezkedik el (egy-egy kutatás egyébként tudatosan így is kezelik). Lényegesebb ok azonban az, hogy a hazai empirikus kutatások jelentős része éppen a joghallgatókra vonatkozott; a kör kizárása – kis túlzással – felére csökkentené a bemutatandó empirikus munkák körét.

Értelemszerűen kimaradnak ez elemzésből a jogászságra, egyes jogintézményekre vonatkozó azon empirikus kutatások, amelyeknek nincs, vagy csak nagyon áttételesen van a jogtudattal kapcsolatos üzenetük. Ilyenek lehetnek egyes jogászi csoportok társadalmi összetételére vonatkozó vizsgálatok. Fónai Mihány¹¹ igen széles körű és kimerítő áttekintés ad ezekről a kutatásokról a rendszerváltás előtti és utáni időkből is.

Végül, hacsak a kutatás hatása kifejezetten nem indokolja, nem foglalkozom olyan munkákkal, amelyek bár a magyar társadalom jogtudatára vonatkozó általános megfigyelésekre törekuszenek, ám módszertanilag egészen nyilvánvalóan alkalmatlanok arra. Például néhány tucat, nem véletlenszerűen, sőt legtöbbször nem is rekonstruálható módon kiválasztott személy megkérdezésén alapulnak. Fónai idézett műve számos ilyet is bemutat.

Nem szólok részletesen azokról az önálló, a jogi kultúra kutatásától diszciplinárisan elkülönülő kutatási területekről sem, amelyek eredményei ugyanakkor jól hasznosíthatók lehetnek a jogtudat kutatások számára is.

A jog és nyelv megközelítésmód alkalmazása egyértelműen a Szabó Miklós vezette miskolci jogelméleti iskolához kapcsolható, amelynek aktivitását számos fontos kötet is jelzi.¹² Ezek közül a 2015-ben megjelent kötet¹³ tartalmaz talán három empirikusnak tekinthető munkát (az elméletiek mellett), ezek alapvetően a bírói jogalkalmazásra vonatkoznak. Az irányzat által szisztematikusan használt módszerek, a kvalitatív és kvantitatív dokumentumelemzés, a diskurzus-analízis módszerei még jelentős potenciált jelenthetnek a jogtudat feltárására irányuló erőfeszítésekben. Ilyennek látom például a cigányság joghoz való viszonyát, joggal kapcsolatos attitűdjeit vizsgáló kutatást,¹⁴ amely fájdalmas élességgel mutatja meg, hogy a per cigány részvevője számára egyszerűen érthetetlen mindaz, ami a bíróságon zajlik, beleértve azokat a „szövegeket” is, amelyek őt közvetlenül érintik.

ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 125–147.; továbbá Fleck Zoltán több munkája (pl. FLECK Zoltán: *Változások és változatlanok: A magyar jogrendszer a rendszerváltás után*. Budapest, Napvilág, 2010.). Badó tudtommal az utóbbi időben a bírósági ülnökök saját és a bírák által kialakított szerepértelmezését vizsgálja. Tudomásom szerint ilyen kutatásokat folytat jelenleg Bencze Mátyás is, az ítéletek vizsgálata (dokumentumelemzés) keretében.

¹¹ FÓNAI Mihály: *Joghallgatók – Honnan jönnek és hová tartanak?* Debrecen, Debreceni Egyetem ÁJK, 2014.

¹² SZABÓ Miklós (szerk): *Jog és nyelv*. Budapest, 2000.; SZABÓ Miklós (szerk): *Nyelvében a jog*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2010.; SZABÓ Miklós (szerk): *A jog nyelvi dimenziója*. Miskolc, Prudentia Iuris, 2015.

¹³ SZABÓ Miklós (2015) i. m.

¹⁴ H. SZILÁGYI István – LOSS Sándor: A „cigány per”. In: SZABADFALVI József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretettelőbbak egyike*. Loss Sándor emlékkönyv. Debrecen, Debreceni Egyetem ÁJK, 2005. 77–90. Loss egyébként is jelentős eredményeket ért el ezen a területen. Ld. pl.: Romani Kris a dél-békei oláh cigányoknál. Elmélet és gyakorlat. In: SZABÓ Miklós (szerk.): *Ius Humanum. Ember alkotta jog*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2001.

A kriminológia a jogtudományhoz hosszabb ideje kapcsolódó terület, amelynek házában önálló intézménye is van, az Országos Kriminológiai Intézet (OKRI). Az intézetben folyó kutatások, illetve az intézet kiadványai, a „Kriminológiai Tanulmányok”, amely e cikk írása során az 53. számánál tart és széles körben hozzáférhető az interneten, biztos forrásai a büntetőjoghoz kapcsolódó jogtudat-kutatásoknak is. A 43. kötetben megjelent tanulmány¹⁵ például akár az 1990 előtti, Fekete–H. Szilágyi tanulmányában bemutatott médiakutatások folytatásaként is értelmezhető. A kriminológia lényegében az az egyetlen jól intézményesült, társadalomtudományi szemléletet (is) érvényesítő megközelítésmód, amely megjelenik az egyetemi oktatásban, így a jogászok tudatában is. Érdekes, és szempontunkból sajnálatos, hogy ez a fajta szemlélet kizárólag egy jogterület, a büntetőjog kapcsán jelenik meg, illetve vált – hangsúlyozottan a jogtudományon belül – önálló tudományterületté, míg ugyanez más jogágak esetében nincs így.

Míg az előbbi két érintkező terület alapvetően a jogtudományon belül helyezkedik el, értékutatásokat elsősorban a társadalomtudományok képviselői folytatnak. E kutatások jelentősége abból következik, hogy – mint fentebb jeleztem – az értékrend a kultúra része, és különösen meghatározó szerepe van a jogi kultúra esetében. Ennek a területnek még vázlatos bemutatása is túlfeszítené e dolgozat kereteit. Néhány kifejezetten a jogtudatot érintő ponton azonban utalok a releváns kutatásokra, amilyenek például a nemzetközi adatfelvételek, avagy a TÁRKI kutatásai és publikációi.¹⁶ Csak érintőlegesen utalok azokra a kutatásokra, amelyek az (intézményi vagy interperszonális) bizalom, vagy tágabban a társadalmi tőke¹⁷ kérdésével foglalkoznak. Relevánsnak tűnnek továbbá Geert Hofstedenek a nemzeti kultúrára vonatkozó kutatásait is.¹⁸ Ezek nemzetközileg rendkívül kurrens témák; szoros logikai és empirikus kapcsolatuk a jogtudattal talán nem igényel magyarázatot. E körből csak a Boda Zsolt által vezetett vizsgálat egyes eredményeire utalok, valamint részletesebben bemutatom Várinének a fiatalok jogtudatára vonatkozó kutatásait.

1.2. A jogtudat-kutatás módszerei

Miért lényeges a jogtudat vizsgálata? Nyilvánvalóan azért, mert a jog társadalmi jelenség, amely a társadalmi környezet hatására formálódik és a társadalmon belül hat

¹⁵ BARABÁS A. Tünde – GYURKÓ Szilvia – VIRÁG György: Média és igazságszolgáltatás. *Kriminológiai Tanulmányok*, 43. 11–38.

¹⁶ Nem szólok ugyanakkor pl. Kopp Mária vagy Csepeli György más szempontból releváns kutatásairól.

¹⁷ Robert D. PUTNAM – Robert LEONARDI – Raffaella Y. NANETTI: *Making Democracy Work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1994.

¹⁸ Ld. pl. Geert HOFSTEDE: *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA, SAGE 2001); Geert HOFSTEDE – Gert Jan HOFSTEDE: *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York, McGraw-Hill, 2005.; Geert HOFSTEDE: Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values. *Administrative Science Quarterly*, 1983/4. 625–629. Több könyvének hivatkozása meghaladja a huszonegyet. (Összehasonlításképpen: Max Weber „Gazdaság és társadalom”-jára tizenhétézeret hivatkoztak.) A <http://geert-hofstede.com/hungary.html> weblapon megtekinthetők Magyarország adatai a fenti hat dimenzióban, sőt azok összevethetők számos más ország hasonló adataival.

(vagy nem hat). E tény jelenti a jogszociológia létének alapját.¹⁹ A társadalmi környezet számos tényezője közül az egyik legmeghatározóbb, és a tudományos tendenciákat tekintve is egyre meghatározóbbnak tartott eleme a kultúra. A társadalom „gondolkodásmódja” nyilvánvalóan kihat arra, hogy a jog milyen kérdéseket, milyen irányban és főként milyen módon szabályoz,²⁰ vagyis a jogrendszer megformálásának egészére, s a tudományos kutatások jelentős része is ennek az összefüggésnek a feltárására irányul.

A jogi kultúra empirikus kutatásában a legkülönbélebb módszerek jelennek meg. Kétségtől mentes jelentős a kérdőíves adatfelvételek szerepe, amelyek általában alkalmasak viszonylag jól definiált tényezők feltérképezésére, ezek jelenlétének mérésére és más társadalmi tényezőkkel való összefüggésük matematikai statisztikai módszerekkel történő vizsgálatára. Ilyenek például az egyszerű jogismeret-vizsgálatok, vagy a büntetési szigorral kapcsolatos attitűdöket mérő adatfelvételek, amelyek a kor, nem, iskolai végzettség, vagyoni helyzet, vallásosság stb. szerinti eltéréseket is megmutatják. Ugyanakkor a kérdőívzés szerepe érzékelhetően csökken a jogtudat-kutatásokban, talán az a szándékkal párhuzamosan, ahogyan a kutatók igyekeznek egyre mélyebbre ásni, illetve bonyolultabb összefüggéseket feltárni.

A módszerek egy másik nagy csoportját a kisszámú, ám komplex jelenségek belső összefüggéseit feltáró, egyben esetleges összehasonlítást is lehetővé tevő esettanulmányok módszere jelenti. Ilyen például Putnam és társai elemzése²¹ Észak- és Dél-Itália összehasonlításával, amely ugyan túlmutat a jogi kultúrára, de arra vonatkozóan is több releváns gondolata van. A jogi eljárások sajátágaiból következően jelentős lehet a dokumentumelemzés szerepe, amely jelentheti például bírósági döntések vagy közigazgatási, rendőrségi jegyzőkönyvek, határozatok elemzését. Míg a döntések indoklása elsősorban szintén a belső jogi kultúra vizsgálatára alkalmas, a jegyzőkönyvek elemzése a külső jogi kultúra szempontjából is jó eszköz lehet.²² Az ún. részvevő-megfigyelés is fontos társadalomtudományi eszköz lehet. Ez utóbbiakra épül például a hazai irodalomból „A »cigány per«” című tanulmány.²³ A mélyinterjú módszere alkalmas lehet a belső, pszichológiai összefüggések feltárására. Erre épül az a kutatás,²⁴ amely a

¹⁹ FLECK Zoltán – GAJDUSCHEK György: Empirikus kutatás a jogban. In: JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya: Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, HVG-Orac, 2015. 101–131.

²⁰ Pl. milyen mértékben támaszkodik a jog a klasszikus utasít – ellenőriz – szankcionál (*command and control*) módszerre, vagy használ egyéb módszereket: ösztönzőket, finom, már a jogon részben túlmutató orientációs módszereket (*nudge*), vagy hagyja a szabályozást a szereplőkre magukra, önszabályozásra, megegyezéssel megoldásokra (*self-regulation; set of contracts, negotiation mechanisms*).

²¹ PUTNAM–LEONARDI–NANETTI i. m.

²² Részben ezt teszi pl. VINNAI Edina: A diskurzus kötött rendje. Kihallgatás és jegyzőkönyvezés a magyar büntetőeljárásban. In: SZABÓ (2010) i. m. 153–192.; valamint DOBOS Csilla: Élőbeszéd és diskurzusrögzítés a tárgyalóteremben. In: SZABÓ (2010) i. m. 193–228., bár itt a jegyzőkönyv inkább tárgya, mint forrása az elemzésnek.

²³ H. SZILÁGYI–LOSS i. m.

²⁴ Patricia EWICK – Susan S. SILBEY: Subversive Stories and Hegemonic Tales: Toward a Sociology of Narrative. *Law and Society Review*, 1995/2. 197–226., valamint Uő.: Conformity, Contestation and Resistance: An Account of Legal Consciousness. *New England Law Review*, 1991/3. 731. Tudomásom szerint hasonló tematikájú hazai kutatás folyik jelenleg Fleck Zoltán vezetésével.

joggal kapcsolatos, reflektálatlan, ám mégis erős tudati konstrukcióvá összeálló három hozzáállást különít el: azt, amely a jogot a társadalmi konfliktusok megoldása objektív eszközeként kezeli; azt, amely az önös célok elérésének instrumentumaként tekint a jogra; és végül azt, amely a jogot ellenséges, ezért elkerülendő, avagy megkerülendő, kijátszandó entitásként kezeli.

E vázlatos bevezető után az alábbiakban áttekintem az általam fontosabbnak tartott kutatásokat, illetve az azokat publikáló munkákat. A válogatás elkerülhetetlenül szubjektív és szelektív. Bizonyosan vannak olyan munkák, amelyeket egyszerűen nem ismertem, avagy igaztalanul kevésbé tartottam fontosnak, esetleg pontatlanul szelektáltam ki a leszűkítő feltételek alapján. Mindamellett igyekeztem figyelembe venni az egyes munkák hatását a hazai jogtudományi szakirodalomban is, elsősorban pozitív irányban. A tanulmány lezárásaként megkísérlem értékelni – elsősorban a társadalomkutató szemüvegén át, kifejezetten kritikai élel – az utóbbi negyed század sajtóságait és eredményeit.

2. A hazai jogtudat-kutatás áttekintése: 1990–2015

A rendszerváltás radikálisan megváltoztatta a magyar jogrendszert, amely így – davidí fogalomhasználattal – átkerült a szocialista jogcsaládból a kontinentális jogcsaládba. Mindez érthető módon rendkívüli mértékben kihatott a jogi professzió és a jogtudomány egészére²⁵ is. Jól tudjuk ugyanakkor, hogy a kultúra, az értékek és a hiedelmek jóval lassabban, olykor csak generációkon keresztül változnak, amiből könnyen levonható a következtetés, hogy vagy az 1990-ben létrejött új, jogállami jog, vagy a korábbi szocialista jog, legvalószínűbben azonban mindkettő jelentős diszkrpanciában volt/van az ezeket körülvevő jogi kultúrával. Ugyanakkor a jogi kultúra viszonylagosan stabil volta, legalábbis az egyik napról a másikra megváltoztatható írott joggal szemben, azt is jelenti, hogy a korábbi jogtudat-kutatások eredményeinek jelentős része ma is használható üzenetet hordoz, ám sajnos nem tudhatjuk pontosan melyek ezek az elemek.

A rendszerváltás előtti időszak – számos elemében igen impresszív – kutatásairól s azok megállapításairól alapos és intelligens beszámolót nyújt Fekete Balázs és H. Szilágyi István fentebb idézett munkája. A rendszerváltás utáni időszak általában ismert összefoglalói közül a legkiterjedtebbnek Vinnai Edina ismertetése tűnik.²⁶

A válogatás mellett további nehézséget okoz a rendszerezés. Alapvetően önkényesen, különösebb belső logikát nélkülöző csoportosításban tárgyalom a különféle

²⁵ Egyszerű, de talán jellemző példa erre, ha a Matarka adatbázisban, a szakma mindvégig meghatározó folyóiratának számító Jogtudományi Közlöny cikkeinek címeiben az „alapjog” és a „kötelezettség” kifejezésekre keresünk, a rendszerváltás megelőző és azt követő két negyedszázadban (1965–1990; 1990–2015). A „kötelezettség” kifejezés előfordulása az 1990 utáni időszakban ötödére esett vissza, míg az „alapjog” kifejezés előfordulása harmincszorosára nőtt, noha a fogalom korábban is ismert volt. (Egy 1961-es cikknek a levéltitok, mint alapjog a témája.)

²⁶ VINNAI Edina: Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat. In: BENCZE Máttyás – VINNAI Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások. Egyetemi jegyzet.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012. 123–143. Számos munkát nevesít még H. SZILÁGYI István: A jogtudat kutatások elméleti kérdései. *Iustum Aequum Salutare* (megjelenés alatt), ám természetesen a cikk sajtós logikájának alárendelten.

műveket, elsősorban a tipikusabb témakörökre koncentrálni. Természetesen hiányzik a csoportosítással szembeni elvárások minden eleme. Például egyszerre alkalmazok módszertani (a vizsgált csoportra vonatkozó), tudományterületi (szociálpszichológia), és tematikus (jogismeret, jogkövetés) csoportosítást, ami elkerülhetetlenül vezet átfedésekhez. Ezt úgy kíséreltem meg feloldani, hogy egyes műveket több alfejezetben is megemlítek, ám csak egy ponton tárgyalom részletesen.

2.1. A teljes magyar társadalomra kiterjedő jogtudat-kutatások

A teljes magyar társadalomra kiterjedő jogtudat-kutatás meglehetősen ritka volt az elmúlt negyedszázadban. Mindössze néhány olyan kutatást tudtam azonosítani, amely célját tekintve, illetve jobbra ténylegesen is a magyar társadalom egészére vonatkozott, vagyis alkalmas lehet arra, hogy a magyar társadalom jogtudatáról általában mondjon valamit. Jellemző módon ezek mindegyike az utóbbi néhány évben történt, vagyis közel két évtizedig ilyen kutatás egyáltalán nem történt. Az általam ismert kutatásokat időrendi sorrendben mutatom be,²⁷ plusz elemként a nemzetközi összehasonlító adatfelvételekkel zárva a sort.

1) Az egyébként ügyvédként praktizáló Kelemen László több jogtudat kutatást is végzett, előbb jogász hallgatók körében, majd ennek tapasztalatait felhasználva egy „ezer fős országos reprezentatív”²⁸ mintán, 2010-ben. Kelemen itt is elsősorban a büntetőjogot, és az ahhoz kapcsolódó kérdéseket (a bűncselekmények okai, a büntetés szerepe, stb.) járta körül, de néhány általánosabb, a joggal kapcsolatos attitűdökre utaló kérdést is megfogalmaz.²⁹ Kelemen ebben a kutatásban több szociálpszichológiában alkalmazott általános kérdést is feltesz, ha jól értem egy nemzetközi kutatás részeként, ám azokat sajnos nem használja szisztematikusan a válaszok megoszlásának magyarázatához. Mindamellet Kelemen kutatásának érdeme, hogy – legalábbis ismereteim szerint – elsőként folytatott kifejezetten jogtudat-vizsgálatot országos reprezentatív mintán.

2) Az ELTE Szociálpszichológiai műhelye által, Hunyady György vezetésével készített két adatfelvétel meghatározóan a jogtudat kérdéseivel foglalkozott. 2011-ben és 2013-ban végzett kutatásukban ezer fős reprezentatív mintákon dolgoztak.³⁰ A fel-

²⁷ VINNAI (2012) i. m. az alábbiakon túl utal még egy, az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet és az ELTE Jogszociológiai Intézete által 2006-ban ezer fős reprezentatív mintán végeztetett, az alapvető alkotmányos értékekkel kapcsolatos attitűdöket, valamint az igazságszolgáltatással kapcsolatos bizalmat mérő kérdőívre, aminek eredményeit szokatlanul hosszan idézi is. Jómagam azonban ennek nem találtam nyomát, illetve Vinnai is csak egy hetilap cikket ad meg forrásként, amelyet részletesen is bemutat. Ezt azonban itt nem veszem figyelembe.

²⁸ KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról?* Budapest, Line Design, 2010. 12.

²⁹ Elsősorban a kérdőív (a könyv 2. melléklete) 13. kérdéssora ilyen, amely alkalmas lehet a jogtól való elidegenedtség megragadására is. Pl. olyan kérdésekkel, amelyek a jog és igazság esetleges szétválására vonatkoznak, vagy arra, hogy az átlagembernek kevés esélye van arra, hogy a bíróságok előtt érvényesítse igazát.

³⁰ HUNYADY György – BERKICS Mihály: *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem.* Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 203. 2013-ban valójában két kérdőívet vettek fel a kérdések nagy száma miatt. A kérdőívet ugyanis számos kutatásban hasznosították, amelyekről a fenti kötet ad számot.

tett kérdések a joggal kapcsolatos attitűdöket, a jogi szocializáció problémáit, egyes jogintézmények megítélését vizsgálták, illetve mintegy kontroll változóként számos többé-kevésbé sztereotíp pszichológiai kérdéssort (általános értékek, félelmek, stb.) tartalmaztak. A kutatás részletesebb bemutatására a Szociálpszichológiával foglalkozó részben térek ki.

3) A magyar lakosság jogismereti szintjét vizsgáló, lényegében Kulcsár Kálmán 1965-ös vizsgálatát rekonstruáló, így történeti összehasonlítást biztosító, az OTKA 105552 projekt keretében megvalósult adatfelvételt a Szonda-Ipsos végezte el egy ún. omnibusz kutatás keretében, ezer fős reprezentatív mintán, a Magyarországon élő felnőtt népesség körében, 2013-ban. A kutatás módszerét és részletes eredményeit több publikációban ismertettük.³¹ Ez a kutatás azonban rendkívül szűk kérdéskörre (egyes jogi rendelkezések ismerete) koncentrált, mindössze néhány kérdéssel.

4) Dr. Kiss Róbert Richárd és Dr. Zsidai Ágnes kutatása³² célja szerint szintén reprezentatív adatfelvétel, amelyet a kutatók maguk szerveztek és bonyolítottak le 2013-ban. A kutatás fő kérdései, amint arról a szerzők beszámolnak, a következők voltak:

- a) „a jogról (államról), keletkezéséről, érvényességi forrásairól, viszonyokról, feladataikról, funkcióikról való elképzelések, vélekedések (jogtudat);
- b) az emberek joggal kapcsolatos attitűdjei (jogérzet);
- c) a jogról való objektív tudásuk (jogismeret)
- d) a jogélet legfontosabb szereplőivel való személyes és a média által közvetített találkozásai (jogi tapasztalatok).”³³

A konkrét kérdőívi kérdések ezeket a tényezőket képezik le, vagy legalábbis kísérlik meg körüljárni. Látható, hogy itt a jogtudat felfogása eltér az enyémtől, és talán az általánosan elfogadottól (pl. a jogismeret általában a jogtudat részének tekintik; míg az állammal kapcsolatos tényezőket, legalábbis az angolszász szakirodalomban elkülönítik a jogiaktól). Ugyanakkor a könyv ilyen elméleti tagolása feltétlenül érdekesnek, eredetinek tekinthető, s akár gyümölcsöző is lehet. A kérdések egy része kifejezetten eredeti, ötletes és alkalmas lehet a jogtudattal kapcsolatos számos kérdés jó megragadására.³⁴ Sajnos ezt a potenciált, legalábbis eddig, kevésbé használták ki. Megjelent kötetükben pusztán alapmegoszlásokat közölnek (vagyis bemutatják, hogy az egyes kérdésekre milyen arányban választották a megadott válaszalternatívákat). Ezt ugyan-

³¹ GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján. *Pro Futuro* 2015/1. 11–28; GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: A jogismeret befolyásoló társadalmi tényezők elemzése. *Pro Futuro* 2015/2. 11–28; GAJDUSCHEK – Balázs FEKETE: The Changing of Knowledge about Law in the past almost half Century – Comparative Analysis Based on Kálmán Kulcsár’s Empirical Research Conducted in 1965. *Sociologia*, 2016.

³² DR. KISS RÓBERT – DR. ZSIDAI ÁGNES: *Társadalom és jog*. Budapest, GloboBook, 2016.

³³ KISS–ZSIDAI i. m. 18.

³⁴ Pl. az első három kérdés, előre megadott válaszalternatívákkal: Mire való a jog? Honnan ered a jog? Mióta létezik a jog. A „honnan ered a jog” kérdésre megadott válaszalternatívák: „isteni, természeti eredetű; emberi eredetű; van isteni és emberi része is; egyéb, éspedig...”

akkor általában duplán, előbb táblázatos formában, majd grafikusként közölve ugyanazon adatokat.³⁵

Több ponton is az az olvasó benyomása, hogy a kutatók, bár igyekeztek ez irányú ismereteiket pótolni, s ez talán az átlagos jogász végzettségű kutatóknál jobban is sikerült, mégis meglehetősen bizonytalanul mozognak a társadalomtudományi módszertan területén. Erre utal pl. a hipotézisvizsgálati módszer valószínűsíthető félreértelmezése (a „Hipotézis” című fejezet ugyanis nem fogalmaz meg hipotéziseket); a módszertan sajátos módja, illetve annak leírása, de pl. a skálaváltozó alkalmazása is.³⁶ Jelentősebb probléma, hogy az egyes választások közötti összefüggéseket egyáltalán nem vizsgálják. Így pl. már azt sem tudjuk meg, hogy a szerzők által felvett néhány alapadat (kor, nem, iskolai végzettség, foglalkozási státusz és vagyoni helyzet) szerint milyen eltéréseket találunk a magyar társadalomban. Még kevésbé kaphatunk információt arról, hogy pl. a jogi tapasztalat és a jogismeret, vagy a joggal kapcsolatos attitűdök között milyen összefüggés van, noha – véleményem szerint – ezek az igazán izgalmas és releváns kérdések. Például: vajon a tapasztalat javítja vagy rontja a jog megítélését? Vajon a jobb megítélés együtt jár-e a jogismeret magasabb szintjével? Stb. A szerzők azt ígérik, hogy a mélyebb elemzésekkel egy újabb kötetben rukkolnak elő. Ez valóban rendkívül hasznos és értékes lenne.

5) Szintén az OTKA 105552 projekt keretében 2015-ben, egy teljes kérdőívet szenteltünk a jogtudat számos aspektusának. Így a jogismeret mellett, a joggal kapcsolatos általános attitűdök vizsgálatának, illetve általában annak, hogy a „jog”, mint fogalom, miként értelmeződik az átlagemberek számára, milyen asszociációs mezőket nyit meg az emberek gondolkodásában. Ezt a kutatást is a Szonda-Ipsos végezte ezer fős, a felnőtt lakosságot reprezentáló mintán.

Az adatok feldolgozása jelenleg is zajlik. A kérdőív, így a közeljövőben megjelenő publikációk is, a jogtudattal kapcsolatos kérdések széles körét érintik. Így:

- A jognak az állampolgárok általi értelmezése, asszociációi más fogalmakhoz, illetve – hangsúlyosan – annak felmérése, hogy a jogot mennyire tekintik a mindennapi életben alkalmazható eszköznek (pl. a konfliktusok feloldásában), avagy mennyire tekintik egy elidegenedett, „hivatalos”, ellenséges entitásnak, valamint, hogy mennyire tekintik a jogrendszer „igazságosnak”?
- A jogismeret mértéke.
- A joggal kapcsolatos attitűdök, más általánosabb tényezőkkel (alapértékekhez való viszony, konzervatív vs. liberális beállítódás, egyéb attitűdök, stb.) összefüggésben.
- A jogba és a jogot érvényesítő szervezetekbe vetett általános és specifikus bizalom.
- A jogkövetés szintje és okai.

³⁵ Az alkalmazott oszlop- és kördiagramokban lehet jelölni a pontos adatokat. A könyv mintegy tizede így felesleges, redundáns információkat tartalmaz.

³⁶ A szerzők, ahogy arra utalnak is, azért használnak 1-10-es skálát, hogy úgymond választásra késztessek a válaszadókat, mivel ennek a skálának a középértéke 5,5, ami nem választható. Ezt azonban, ahogy az előre várható is, a válaszadók nem érzékelik, hanem az 5-ös értéket kezelik középként; és úgy tűnik olykor a kutatók is belesznek ebbe a hibába.

- A büntetési hajlandóság és az azt befolyásoló eset-specifikus, valamint a válaszadó személyéhez kapcsolódó tényezők, ide értve a halálbüntetéshez való viszonyulást is.
- Mindehhez számos ún. kontrollváltozót vettünk még fel, ide értve a válaszadó szocio-demográfiai adatait, a jogrendszerrel való kapcsolatba kerülés különféle lehetőségeit, általános attitűdkérdéseket (interperszonális bizalom, elégedettség, politikai beállítódás stb.)

A kérdőív úgy került összeállításra, hogy a maximális mértékben tegye lehetővé a nemzetközi és a történeti összehasonlítást. Előbbire a lehetőségek meglehetősen korlátozottak voltak. Alig találtunk olyan kutatást, amely az összehasonlításához alapot nyújthatott volna. Nagyobb mértékben éltünk ugyanakkor az időbeli összehasonlítás lehetőségével részben Kulcsár Kálmán jogismeret-kutatására, nagyobb részben pedig Sajó András 1986-os említett adatfelvételének kérdéseit megismételve.

A fentiekben olyan kutatásokat mutattam be, amelyek (a) a teljes magyar lakosságról kívánnak állításokat megfogalmazni, s (b) amelyek kifejezetten vagy elsősorban a jogtudat megismerésére irányulnak. Mindezek mellett azonban számos olyan adatfelvétel is megemlíthető, amelyek csak az első feltételnek felelnek meg, ám a jogtudat szempontjából releváns néhány kérdést is tartalmaznak. Ezek közül a legfontosabbak a European Social Survey (ESS) és a World Value Survey (WVS) adatfelvételei. A feltett kérdések egy része indirekt módon, a politikai kultúrán (kormány, parlament, a demokrácia általános és egyes intézményeinek megítélése) keresztül releváns, míg néhány kérdés direkt információt is szolgáltat. Ilyenek pl. egyes jogsértő magatartások (villamoson bliccelés, adóelkerülés stb.) érzékelt gyakoriságának, és elfogadottságának mérése, vagy a bizalomra vonatkozó kérdések között a jogrendszerbe (általában), vagy más jogalkotó és jogalkalmazó szervezetbe (pl. a bíróságokba) vetett bizalomra vonatkozó kérdések. A 2010-es ESS kutatás nagyszámú, kifejezetten releváns kérdést tartalmaz.³⁷ Így például:

- Courts generally protect the interests of the rich and powerful above those of ordinary people. / A bíróságok általában a gazdagok és hatalmasok érdekeit az átlagemberek érdekei elé helyezik.
- Everyone has a duty to back the final verdict of the courts. / Mindenkinek kötelessége, hogy támogassa a bíróságok döntéseit.
- All laws should be strictly obeyed. / Minden jogszabályt szigorúan be kellene tartani.
- Doing the right thing sometimes means breaking the law. / Helyesen cselekedni; ez néha a jog megszegését jelenti.
- Imagine that you were out and saw someone push a man to the ground and steal his wallet. How likely would you be to call the police? Would you be... / Képzeld el, hogy látja, hogy valakit fellöknek és elloppják a pénztárcáját. Mit tenne Ön?

³⁷ Egy 2013-as Eurobarométer adatfelvétel pedig kifejezetten a jogrendszer megítélésére irányult.

Ezeknek az adatfelvételeknek – a relevancia korlátozottsága mellett – két óriási előnye is van. Egyfelől egyes sztenderd kérdéseket gyakrabban, akár kétévente is feltesznek, ami a történeti összehasonlítás lehetőségét biztosíthatja. Arról nem is beszélve, hogy a rendszerváltás utáni közel két évtizedben szinte csak ezek az adatok állnak rendelkezésre. Ennél is lényegesebb azonban, hogy ezek az adatok kínálják magukat a nemzetközi összehasonlításra. A magyar adatok összevethetők mindazon országok (általában több tucat ország) adataival, ahol a kérdőívet az adott évben szintén felvették. Például a büntetési hajlandóság vizsgálatában saját (4. pontban ismertetett) kérdőívünk kérdésein túl, különösen informatív volt az ESS 2008-as adatfelvételének következő kérdése: „People who break the law should be given much harsher sentences than they are these days. / Azoknak akik megszegik a jogszabályokat a mainál sokkal súlyosabb büntetést kellene kapniuk.” Az összehasonlítás azt mutatta, hogy a vizsgált 21 ország közül a magyarok a második legnagyobb arányban értettek teljesen egyet az állítással; háromszor nagyobb arányban, mint a szlovének és kétszer nagyobb arányban, mint a lengyelek.

2.2. Joghallgatók jogtudata

A hazai empirikus kutatások jelentős része a joghallgatók körében zajlott. Ez egyfelől kézenfekvő, hiszen a kutatók a jogi egyetemen tanítanak, az órákon kapcsolatba kerülnek a hallgatókkal és könnyen megoldható, hogy kitöltessenek velük egy kérdőívet. Ugyanakkor a joghallgatók kérdezése problémát jelent mind elméleti, mind módszertani szempontból. Elméletileg az a kérdés vehető fel, hogy a joghallgatók mennyiben azonosíthatók a jogászai professzió részvevőiként, avagy mennyire dilettánsokként (szempontunkból: a belső vagy a külső jogi kultúrát jelenítik-e meg). Módszertanilag pedig az ún. mintavétel módja és a kérdezési szituáció problematikus, ami több esetben kétséget ébreszt, hogy a válaszok vajon reprezentálják-e maguknak a joghallgatók jogtudatát.

Vinnai már említett áttekintésében Visegrády Antal jogtudat-kutatásait említi hangsúlyosan, s ez egyébként is a talán legnagyobb hatású, legáltalánosabban ismert és hivatkozott jogtudat-kutatás a rendszerváltás utáni időszakból. Visegrády – részben folytatva a nyolcvanas években végzett jogtudat-kutatásait – 1997-ben öt karon, köztük a jogi karon, 100-100 hallgatónak tett fel a joggal kapcsolatos kérdéseket.³⁸ A kutatás kiterjedt annak vizsgálatára, hogy a hallgatók honnan tájékozódnak, honnan szerzik be a joggal kapcsolatos ismereteiket, hogyan értékeli a jogismeret fontosságát, majd több jogág egyes jogintézményeivel kapcsolatban kísérelték meg tesztelni, hogy a hallgatók (jól) ismerik-e azokat és miként vélekednek azokról. Így kérdeztek a halálbüntetésről, a magán- és köztulajdon terhére elkövetett bűncselekmények megítéléséről, a családról, a házasság előtti vagyoni jogi szerződésről, az örökösödési illetékről és az eutanáziáról. Visegrády ismerteti az eredményeket, és következtetéseket is von le azokból. Eközben él az összehasonlítás lehetőségével is. Ezek a lehetőségek pedig meglehetősen szélesek. Egyfelől lehetőség van a korábbi, 1984-es vizsgálat eredményeivel való, történeti összevetésre. Másfelől, lehetőség nyílik az egyes karokról érkezett válaszok összevetésére. Végül adódik, a hallgatók szociodemográfiai jellemzői szerinti

³⁸ VISEGRÁDY Antal: *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat*. Budapest, Aula, 2003. 34–46.

összevetés, amelyből a szerző jobbra csak a nemek szerinti összevetést alkalmazza. Az egyes kérdéseknél ezek általában meg is jelennek, bár olykor egyik vagy másik elmarad, s nem igazán tudjuk, hogy mi ennek az oka.

Elkerülhetetlen azonban néhány kritikai megjegyzést megfogalmazni a vizsgálat kapcsolatban, egyfelől a publikáció kimagasló tudományos hatása miatt, másfelől pedig azért, mert eklatánsan jeleníti meg a hazai jogszociológiai kutatások néhány jellemző módszertani problémáját.

Sajnos meglehetősen keveset tudunk meg a mintavétel módjáról és az adatfelvétel lebonyolításáról: hogyan történt a 100 hallgató kiválasztása; mennyire reprezentatív a minta,³⁹ miként jelennek meg bennük az egyes évfolyamok stb.; milyen körülmények között történt a kérdőív kitöltése (pl. órán megkapták és vissza kellett vinni?) stb. Ezek olyan adatok, amelyek nélkül egyetlen komoly társadalomtudományi folyóirat sem közölne egy hasonló tartalmú cikket, hiszen az alapvető tudományos elvárásnak nem felel meg: az adatfelvétel nem rekonstruálható, nem ismételhető meg.

A szerző az adatokat a szövegben közli, százalékos arányok formájában,⁴⁰ „a nem tudja; nem válaszolt arányokat” olykor jelezve, olykor nem. Egy szisztematikus, egyszerű táblázatos forma nagyban megkönnyítené az olvasónak az áttekintést, miközben talán a szerzőt is figyelmeztetné egyes adatok elmaradására. A szövegben többször történik utalás „szignifikáns különbségekre”, vagy arra, hogy valami „szignifikáns”. A kifejezés a társadalomtudományokban a különféle matematikai tesztek eredményeire utal, amely tesztek azt vizsgálják, hogy pl. egy – akár látszólag nagy – különbség „rendszereszerű”-e vagy esetlegesen csak a véletlennek tudható be. Jól érzékelhető azonban, hogy a szerzőnél a szó egyszerűen a „nagy” elegáns szinonimája, hiszen utalás sem történik a szignifikanciát mérő tesztekre. Miközben örvendetes, hogy a szerző nem egyszerűen közli, hanem kontextusba helyezi és értelmezi is az adatokat, ezek az értelmezések gyakran szakmailag kétségesek, máskor pedig olyan szintű extrapolációt jelentenek, amelyek az adatok alapján semmiképpen nem indokolhatók.⁴¹ Összességé-

³⁹ A minta jellemzőit egy rövid bekezdés ismerteti (VISEGRÁDY i. m. 38–39.), anélkül, hogy az ún. populációról (az 5 kar hallgatóiról általában) ismernénk ugyanezen adatokat. Talán az látható a koradatokból, hogy az alsóbb évfolyamok hallgatói arányuknál kisebb mértékben vannak jelen a mintában, és valószínűleg a végzősök, vagy többszörös évismétlők is.

⁴⁰ A százalékos arányok közlése egészen furcsa, amikor az másutt egy tíz elemű sokaságra vonatkozóan történik. (Uo. 34.)

⁴¹ Érdekes például, amikor a szerző az igennel, vagy nemmel megválaszolható kérdés kapcsán (Uo. 40.) messzemenő következtetéseket von le abból, hogy az igenek aránya 1984 óta 54%-ról, 52-re változott, vagyis abból, hogy ezúttal az ötszázból 5 fő nem helyett igent mondott, egy meglehetősen általános kérdésre adott válaszbán.

Hasonlóképpen érdekes az a következtetés, amely szerint: „Megállapítható tehát, hogy a jog érvényesülésével kapcsolatos kommunikáció a hallgatók mindennapjainak részévé vált...” (Uo. 40.) Mindezt abból vonja le a szerző, hogy egy kizárólag joggal kapcsolatos kérdőívben a válaszadók kb. 60%-a (az adatot a szerző nem közli, csak két karét) azt mondja, hogy szoktak a szülőkkel és kb. hasonló arányban „másokkal” beszélgetni jogi kérdésekről. Miközben közismert a kérdőívek összeállítói körében, hogy a kérdőív (jogi) tematikája sugalmazza a válaszadónak, hogy a téma fontos, vagy legalábbis a kérdező annak tartja, azért a jó válasz ez esetben, hogy „sokat foglalkozunk a joggal”. És a hallgatók szeretnének jó választ adni. Elgondolkodtató lehetett volna, hogy két kar hallgatói is gyakrabban beszélnek a jogról „másokkal”, mint a joghallgatók.

ben Visegrády jelentősége, tudományos hatása mellett, abban ragadható meg, hogy továbbvitte a jogtudat-kutatás tematikáját egy olyan időszakban, amelyet egyértelműen e kutatások apályaként lehet jellemezni.

Fónai Mihály a joghallgatókról nyújt általános képet, így csak kis mértékben érinti a joghallgatók jogtudatának kérdését.⁴²

Kifejezetten a joghallgatók értékrendjével, ezen belül is a jogállamisághoz kapcsolódó értékekkel foglalkozik viszont az ELTE Jogszociológiai kutatócsoportjának vizsgálata.⁴³ A szerzők empirikus módszerekkel nemcsak, sőt elsősorban nem a joghallgatók értékrendjét vizsgálják önmagában, hanem azt kísérik meg kimutatni a „golyák” és a végzős hallgatók jogtudatának összevetésével, hogy a jogi oktatás mennyire érzékenyít a jogállami értékek iránt, mennyire erősíti azt a hallgatókban. A kötet következtetése meglehetősen pesszimista, jelezve az oktatás tartalmának és módszerének szükséges változtatási irányait is. Arra jutnak, hogy – legalábbis a szerzők értékítéletével összevetve – az oktatás kevésbé célozza meg – és így kevésbé sikeres is – a jogállamiság alapértékeinek átadását. Ez a vizsgálat jóval fókuszáltabb, hiszen kifejezetten egyes társadalmi csoportokkal szembeni előítéletekre vonatkozik, és arra, hogy e csoportokat (nők, homoszexuálisok, szlovákok, romák stb.) miként kell kezelnie a jognak. A kutatásnak határozott elméleti alátámasztása is megjelenik a könyvben és – elsősorban Krémer Ferenc tanulmánya – intenzíven, szokatlanul magas színvonalon alkalmazza a társadalomtudományi módszereket is.

A joghallgatók jogtudatának általános megismerését célzó kutatások leginkább Kelemen László nevéhez köthetők.⁴⁴ Kelemen előbb 2007-ben végzett adatfelvételt első és ötödéves joghallgatók körében, majd hasonló vizsgálatot végzett 2012-ben is oly módon, hogy az akkor megkérdezett ötödéves évfolyam megegyezett a 2007-es első évfolyammal. Ezek az adatfelvételek rendkívül széles összehasonlítási, elemzési lehetőségeket kínálnak a joggal hivatásszerűen nem foglalkozókkal kapcsolatban, másfelől tesztelhető a jogi tanulmányok, az egyetemi oktatás hatása is; különösen úgy, hogy az

Meglepő, amikor a szerző probléma nélkül veti össze egyetemi hallgatók körében folytatott kutatásának adatait egy korábbi, fizikai dolgozók körében végzett vizsgálattal. (Uo. 42–43.)

Egészen meglepő azonban a következtetések között szereplő következő rész: „Még mindig magasnak tartjuk az igen-nem eldöntendő kérdések után válaszokat nem indoklók arányát, ami a jogismeret és jogtudat hiányosságára világít rá. Éppen ezért megfontolandónak tartanánk már az általános iskolában megismertetni a tanulókat jogrendszerünk alapjaival” (Uo. 46.) Majd a következő mondatban ehhez egy konkrét könyvet is ajánl. Már logikailag sem világos, hogy az indoklás elmaradása miképpen jelenti a jogismeret és jogtudat hiányosságát. Másrészt tudható, hogy a válaszalternatívákra épülő kérdőívekben (különösen azokban, amelyekben az „igen-nem” „kevés-elég-több kellene” típusú válaszok dominálnak, a szöveges válaszokat nem szokták megválaszolni, vagy néhány szóval elintézik azokat. Ez az ismeret megóv attól, hogy egy kérdezés-technikai tényből messzemenő társadalmi következtetéseket vonjunk le, majd erre alapozzunk nagyszabású javaslatokat.

⁴² FÓNAI i. m.

⁴³ FLECK Zoltán – KRÉMER Ferenc – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik (szerk.): *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében*. Budapest, L'Harmattan, 2012.

⁴⁴ KELEMEN László: *Joghallgatók a jogról*. Budapest, Sprinter, 2009.; KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2013.

elemzést esetleg torzító generációs hatások így kiszűrhetők.⁴⁵ Sajnos Kelemen még a 2012-es munkájában is csak kevésbé alkalmaz bonyolultabb elemzéseket, bár néhány – módszertanilag kissé problematikusnak tűnő és nem teljesen végig vitt kísérletet tesz arra; például a 104–105. és 116–117. oldalon közölt faktorelemzések formájában. Nem reflektál ugyanakkor arra a talán az intuíciónkkal ellentétes tényre, hogy az ötödéves hallgatók jóval pozitívabban tekintenek a bíróságok munkájára; például, hogy a bíróságok mindenkit egyenlően kezelnek, a jog előtt a kisembernek is ugyanolyan esélye van, illetve ötödévre jelentősen nő azoknak az aránya, akik szerint „Az igazság végül mindig kiderül, így érdemes igazunkat a bíróságon keresni”. Reflektálatlanul marad az az ellentmondás is, hogy míg ezzel az állítással az ötödéves válaszadók 43%-a egyetért, ugyanez a csoport 72%-ban azzal is egyetért, hogy „Többnyire érdemes békésen, akár veszteséggel is megegyezni, hiszen a pereskedés csak az ügyvédeknek kedvez.” Ennél a példánál maradván ugyanakkor kifejezetten figyelemre méltó, hogy az adatokból Kelemen kimutatja, hogy a magas egyetértési arány nem annyira az egyetem hatása, mint inkább az öt év alatt – legalábbis ebben a csoportban – megváltozott általános attitűd, mivel 2012-ben már az elsősök is dominánsan ezen az állásponton voltak. (Ellentétben a 2007-es elsősökkel.) Összességében a joghallgatók jogtudatával, azon belül is elsősorban a büntetőjoggal kapcsolatban a legátfogóbb és legmegbízhatóbb képet talán a kutatást inkább hobbiból űző Kelemen publikációi adják. Am esetében is szükséges és lehetséges is lenne ugyanakkor az adatok összetettebb elemzése.

2.3. Jogismeret

A jogismeret kutatása terén a legtöbb adatfelvétel lényegében Kulcsár Kálmán 1965-ös vizsgálatához nyúlik vissza.⁴⁶ Elsőként Kormány Attila⁴⁷ kutatása, amely egy 219 fős mintán⁴⁸ ismétli meg részlegesen Kulcsár kutatását, részben egyéb jogismereti kérdéseket is feltesz. Utal arra, hogy a rendszerváltással jelentősen megváltozott jogrendszert tanulni kell – ami nagyon hasonló helyzet a szocialista joghoz, mintegy tizenöt évvel az akkori „rendszerváltás” után, tehetnénk hozzá. Arra jut, hogy az állampolgárok előtt leginkább a büntetőjog, majd a polgári jog szabályai ismertek (főként: tulajdon, öröklés, családi jog), ennél kevésbé az alkotmányjog (bár az alapvető szabályok széles körben), jóval kevésbé a közigazgatási jog és az eljárásjogok.⁴⁹ A tanulmány végkö-

⁴⁵ Ti., hogy az első és ötödik évfolyam eltérése nem feltétlenül az oktatás hatásából, hanem a két generáció eltérő jellemzőiből fakadnak. Ez azonban a 2007-es első és a 2012-es első és ötödéves válaszokkal kezelhető.

⁴⁶ KULCSÁR Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, MTA-JTI, 1967.

⁴⁷ KORMÁNY Attila: Empirikus vizsgálat a jogismeretről és jogtudatról. *Jogi Tanulmányok*, 1998/1. 173–211.

⁴⁸ A minta kiválasztása „teljesen véletlenszerűen, ad hoc módon történt” (Uo. 175.), ami módszertanilag vagy nem értelmezhető, vagy oximoron, különösen, hogy nem definiálja magát a populációt. Ugyanakkor, bár a szerző azt esetleges problémaként említi, a mintanagyság önmagában nem elfogadhatatlanul kicsiny, amikor egyszerű (jó–rossz válasz) megoszlásokat közöl, sőt jobbra akkor is, amikor ezt 2*2-es keresztábrákban (pl. férfi–nő bontásban) közli.

⁴⁹ Ez lényegében megfelelni látszik a VINNAI [(2012) i. m. 16.] által általános nemzetközi tendenciaként leírt sorrendnek.

vetkeztetése szerint: „A polgárok szerint a jog elvesztette alapvető integratív-konfliktusmegoldó funkcióját, ezért inkább maguk cselekszenek, semmint, hogy az államra illetve szerveire bíznák.”⁵⁰ Ugyanitt utal arra is, hogy a jogot az átlagos állampolgár „úri huncutságnak”, nemkívánatos, elkerülendő nehézségnek tekinti. Ezek rendkívül fontos és jelentős hatást gyakorló állítások, amelyekre például Vinnai és Visegrády⁵¹ is hivatkozik, azonban az adatfelvétel jogismeretre koncentráló jellege semmiképpen nem alapozza meg empirikusan ezeket a kijelentéseket. Hasonlóan Visegrádyhoz – vagy inkább annál is nagyobb mértékű –, az adatokkal egyáltalán nem igazolható extrapolációról van szó. Összességében számomra teljességgel átláthatatlan, hogy a szerző miként jut empirikus adataiból a Konklúzióban foglalt konkrét (jogismeretre vonatkozó)⁵² és általánosabb (az állampolgárok joggal kapcsolatos attitűdjére vonatkozó) következtetésre.

Kulcsár kutatását az OTKA 105552 által támogatott kutatás keretében mi is megismételtük, az eredmények magyar és angol nyelven is publikálásra kerültek.⁵³ Adataink alapján úgy tűnik, hogy a jogismeret általános szintjében nemek közötti eltérés 1965 óta lényegében eltűnt, sőt a nők jogismerete némileg magasabb is – feltételezhetően az iskolázottsági arányok teljes átalakulása, a háztartásbeli nők szinte teljes eltűnése miatt, valamint azért, mert az elektronikus médián keresztül az otthon maradók is az információk széles köréhez jutnak hozzá. A kor szerepe és a településtípusok közötti különbségek is csökkentek. Az értelmiségi–fizikai–mezőgazdasági dolgozók közötti különbségek is csökkentek, bár ezek viszonylag jelentősek maradtak. Mára egyértelműen a legmeghatározóbb tényező az iskolai végzettség szintje, aminek szerepe – úgy tűnik egyedüli tényezőként 1965-höz viszonyítva – még növekedett is. A média mibenléte és hatása is jelentősen átalakult, hatása nem feltétlenül pozitív. A jogrendszerben szerzett tapasztalat (például bírósági ügye volt, vagy legalább jogszabályt olvasott) ma is a jogismeret magasabb szintjét hozza magával, elsősorban az eljárásjog területén. A változásokat elemezve elmondható, hogy a jogismeret szintje jelentősen növekedett, bár ez a növekedés dominánsan az alapvető alkotmányjogi ismeretek⁵⁴ ugrásszerű ja-

⁵⁰ KORMÁNY i. m. 211.

⁵¹ VINNAI (2012) i. m.; VISEGRÁDY (2003) i. m.

⁵² Ld. a következő lábjegyzet adatait.

⁵³ GAJDUSCHEK–FEKETE (2015/1–2) i. m.; GAJDUSCHEK–FEKETE (2016) i. m.

⁵⁴ Pl. ki hozza a törvényeket, hány évre választják az országgyűlési képviselőket, kik választják a polgármestert, stb. Ezeket tekintve tehát adataink határozottan ellentmondanak Kormány Attila eredményeinek, illetve a VINNAI [(2012) i. m. 16.] által felvázolt nemzetközi tendenciáknak. Ugyanakkor pl. a „Ki hozza a törvényeket,” kérdésre Kulcsár adatfelvételében 45%, Kormányában 87%, míg a miénkben (a Kulcsár szerint torzított mintában) 76% adott jó választ, míg a kormányt 14%, 3%, illetve 11% jelölte meg, vagyis ebben a kérdésben pl. Kormány adatai magasabb jogismereti szintet tükröznek. Tekintve, hogy összesen három alkotmányjogi kérdést szerepeltet, s a másik kettőben a helyes válaszok 69% és 76%-ot tesznek ki, nem igazán világos, miből következne az alkotmányjog ismertségének alacsony szintjére vonatkozó állítás. „Paradox módon a jogszabályi hierarchia csúcán álló, az Alkotmányban megfogalmazott normák ismertsége messze elmarad egyes, az állampolgárok életét közvetlenebbül befolyásoló jogi normák ismertsége mögött.” KORMÁNY (1998) i. m. 207. Tekintve az előző oldal fejtegetését arról, hogy a rendszerváltás után „az embereknek rá kellett döbenniük arra, hogy nem várhatnak segítséget az »állam bácsitól«, csak magukra számíthatnak (Uo. 206.) ez a tény nem tűnik paradoxnak.

vulásának tudható be, ami nyilvánvalóan összefügg a rendszerváltással. Ezen túl a növekedés másik, alighanem jelentősebb mozgatórugója az iskolázottsági szint jelentős növekedése. E két tényezőtől eltekintve a jogismeret szintjében mért növekedés elhanyagolható lenne.

A 2013-as kutatás során nyert tapasztalatok, a módszertani nehézségek megoldása után 2015-ös adatfelvételünkben a korábbinál az összehasonlítást még inkább lehetővé tévő módon rekonstruáltuk Kulcsár kutatását, ami alapján a közeljövőben egy rendkívül pontos és megbízható összehasonlítást tudunk adni a jogismeret változásáról jogterületenként, valamint az azt befolyásoló tényezők alakulásáról is.

2.4. A jogkövetés okainak vizsgálata

A joghoz való sajátos viszony Magyarországon, illetve tágabban a közép-kelet-európai régióban, vagy Kulcsárnál⁵⁵ még általánosabban a modernizációval küzdő országokban, már a rendszerváltás előtt meghatározó kérdése volt a hazai jogszociológiának, illetve a két domináns kutatónak, Kulcsárnak és Sajónak is.⁵⁶ Mindketten egy a joghoz való sajátos viszonyt detektáltak és írtak le kutatásaikban. Ennek lényege, hogy az állampolgárok a normák merev, szigorú betartását követelik, ám amikor rájuk kerül a sor, akkor az ügy sajátosságainak figyelembe vételét és méltányosságot várnak,⁵⁷ valahogy így: „A törvény helyes és tartassák is be mindenkivel, kivéve engem.”⁵⁸

Ezek a munkák a jog érvényesülésének problémáját, illetve abban a társadalom jogi kultúrájának szerepét makró szinten, a társadalom egészének szintjén vizsgálják, ezen a szinten keresik a jelenségek okait vagy magyarázatát. A rendszerváltás után e körben Sajó András 2008-ban publikált, egy jelentősebb kutatást összegző munkája⁵⁹ érdemel kiemelést.

Az sem világos az egyes válaszok bemutatása után, hogy magát az állítást mire alapozza Kormány. Ahogy látom, a családjog területén (már ahol ez a kérdés jellege miatt egyáltalán értelmezhető) a helyes válaszok 9%-91% között mozognak, a három polgárjogi kérdésre adott helyes válaszok aránya pedig, ha jól ítélem meg 42%, 47% és 32%. Ezek az adatok – hacsak valamit félre nem értelmezek – sokkal inkább megkérdőjelezzik, mint alátámasztják a szerző végkövetkeztetéseit.

⁵⁵ KULCSÁR Kálmán: A bürokratizmus társadalmi összefüggései. In: *Gazdaság, társadalom, jog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.; KULCSÁR Kálmán: A politika és a jogalkotás Kelet-Közép-Európában. Megjegyzések a modernizáció és a jog kapcsolatához. In: KULCSÁR Kálmán (szerk.): *A modernizáció és a magyar társadalom*. Budapest, Magvető, 1986.

⁵⁶ Ld. erről részleteiben FEKETE–H. SZILÁGYI i. m.

⁵⁷ Érdemes megjegyezni, hogy lényegében ugyanezt a mentalitást konstatálja a régióban összehasonlító nemzetközi kutatásában Kurchiyan. Marina KURCHIYAN: *The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies*. In: Denis J. GALLIGAN – Marina KURCHIYAN (szerk.): *The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies*. Oxford, Oxford University Press, 2003. 25–47.; valamint Marina KURCHIYAN: *Perception of Law and Social Order: A Cross-national Comparison of Collective Legal Consciousness*. 2012. <http://hosted.law.wisc.edu/wordpress/wilj/files/2013/01/Kurkchiyan.pdf>

⁵⁸ SAJÓ András – SZÉKELYI Mária – MAJOR Péter: *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról*. Budapest, MTA ÁJTI, 1977, 40.

⁵⁹ SAJÓ András: Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése. *Közgazdasági Szemle*, 2008/7–8. 690–711.

„Az anómia örvénye” címszó alatt kifejtett gondolatmenetét talán így lehetne összegezni: a jogsértés, az állam kijátszása évszázadok óta egyfajta kurucos virtus része is, de mindenképpen évszázadok óta jelen van. A Kádár-rendszer a betarthatatlan magatartási szabályok sokaságával ezt inkább erősítette, majd a rendszerváltás talán még tovább is fokozta. „Mivel ma a normasértés a mindennapi élet részeként, tömegesen fordul elő, és nemhogy nem találkozik negatív értékítélettel, hanem sokszor elismerés igazolja, hogy a normasértés nem számít – az előfordulási gyakoriság értelmében vett – normától eltérésnek, sem helytelennek. Akkor viszont a norma maga lesz a helytelenség szinonimája (hiszen megszegése a normális).”⁶⁰

A hatóságok tehetetlensége a rendszerváltás után a negatív spirált még mélyebbre viszi: az élet egyes területein (budapesti parkolás, egyes piacok működése, építkezések stb.) a szabálysértés egyidejűleg, nagy tömegek számára fizikai értelemben nyilvánvaló, szembeötlő. Mivel itt a résztvevők és szemlélők azt látják, hogy a nyilvánvaló szabálysértés következmények nélküli, a visszacsatolás dinamikusan erősíti a normasértés elfogadhatóságát, normalizálását. A hétköznapi rendtelenség érzete tovább erősödik.

Sajó mindezek mellett hangsúlyosan utal a magyar társadalom különösen pesszimitista jellegére és arra a jellemzőjére, hogy miközben az államban nem bízik, szükségletei szokatlanul széles körének kielégítését mégis attól várja. Sajó „hipokrita parazitizmus”-nak nevezi azt a törekvést, hogy az államból minél többet sajtoljanak ki, miközben annak forrásaihoz, adók formájában nem járulnak hozzá. Az állam – a politikai rendszer túlsúlya miatt – jobbára kielégíti ezeket az igényeket, amivel ugyanakkor fenntartja a társadalom rendies jellegét, ami a szabályok bizonytalansága mellett a személyes függőségeket helyezi előtérbe az intézményesített működéssel szemben.⁶¹

Sajónak szorosan a jogra, jogkövetésre és abban a kultúra szerepére fókuszáló elemzése mellett érdemes megemlíteni a magyar társadalom általánosabb (gazdasági, munka-, politikai, jogi stb.) kultúráját empirikusan elemző kutatásokat. Ezek felvillantják azt az általános kulturális hátteret, amelyben, s amelytől nyilván nem függetlenül, hanem más elemekkel szoros összefüggésben, a jogi kultúra is elhelyezkedik; számos elemében pedig közvetlenül is tájékoztat a jogi kultúra jellemzőiről. Ilyenek elsősorban azok az értékutatások, amelyeket elsősorban a TÁRKI folytat le, tárol, és tesz hozzáférhetővé a kutatások számára. Ezek a kutatások általában más nemzetközi adatfelvételek (ESS, WVS) keretében kerülnek lebonyolításra, így nemzetközi összehasonlítást is lehetővé tesznek.⁶²

⁶⁰ SAJÓ (2008) i. m. 704.

⁶¹ Sajó briliáns elemzésével kapcsolatban ugyanakkor kritikaként fogalmazható meg, hogy az – a szerzőtől szokatlan módon – empirikusan nem minden elemében alátámasztott. A viszonylag nagy számban idézett empirikus kutatási adatok megjelenése esetlegesnek tűnik; egyes fontos állítások mögül olykor teljesen hiányoznak, máskor pedig inkább illusztratív, mint bizonyító erővel jelennek meg az adatok.

⁶² Ezen kutatások főbb megállapításait, meglehetősen jól szerkesztett és adatolt dokumentumokban teszük közzé a széles közönség számára, interneten is hozzáférhető formában. Pl. KELLER Tamás: *Magyarország helye a világ értéktérképén* Budapest, TÁRKI, 2009.; JOHANNA GICZI – ENDRE SIK: *Trust and Social Capital in Contemporary Europe*. (European Social Report) Budapest, Tárki, 2009. 63–81.; TÓTH István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékrendszerében*. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kujtel/pdf/b268.pdf>, 2009.

A makrószintű elemzések másik oldalán a mikrószintű elemzések azt vizsgálják, hogy az egyes egyént mi motiválja a jogkövetésre, vagy éppen a jogsértésre. Ez – az egyébként, mind a szóba jöhető magyarázó elméleti konstrukciókat (csoporthyomás, csoportnormák; a szerep problematikája, normakövetés, vagy épp a grid-group modell⁶³), mind az alkalmazott módszereket tekintve – jelentős mértékben a szociálpszichológia területe, így ugyanez a probléma ott is elkerülhetetlenül megjelenik. Az alábbiakban azokra a kutatásokra utalok, amelyek elsősorban szociológiai, jogszociológiai indíttatásúak, s az utóbbi időszakban kerültek publikálásra.⁶⁴

A jogkövetés számos lehetséges oka és több feltétele is megfogalmazható. A feltételek között nyilván meghatározó, hogy az érintett ismerje a jogszabályt. De mi motiválja, készteti az egyéneket kifejezetten a jogkövetésre? Az ezzel kapcsolatos válaszok, értelmezésem szerint, szorosan összefüggenek az emberről alkotott általános társadalomtudományi felfogással. E tekintetben a talán legjobb, tömör, de mély elemzést idegen nyelven March és Olsen tanulmánya adja.⁶⁵ Tanulmányukban két alapvető emberképet különítenek el, amelyeket jómagam a ‘racionális-individuális’ és a ‘normavezérelt-szociális’ fogalmakkal jellemeznék. E két emberkép merőben más magyarázatot ad a jogkövetésre. Előbbi, amely egyértelműen megjelenik a joggazdaságtan felfogásában, de lényegében a modern jog egyik alap gondolata is, hogy a jogot a haszonmaximalizáló egyének, elsődlegesen a szankciók elkerülése érdekében, vagy általánosabban: a jogba épített ösztönző mechanizmusok miatt követik. A szociális felfogás szerint viszont az ember cselekvései során alapvetően – a legtöbbször minden mérlegelés nélkül – a társadalmi normákat (értékrendet, szokásokat, illemszabályokat, viselkedésmintákat) követi, és ilyenként, s ennyiben követi a jogot is.⁶⁶

A jogkövetés okait vizsgálja az a kutatás, amelynek során az akkor újonnan bevezetett, a dohányzást a tömegközlekedési eszközök megállítótól csak öt méternél nagyobb távolságban engedélyező (a megállóban tiltó) jogszabály hatását, betartásának okait vizsgáltuk.⁶⁷ Összesen mintegy ötszáz, a megállótól távolabb dohányzó, tehát jogkövető magatartást tanúsító embert kérdeztünk meg egy rövid kérdőívvel, amelynek célja a jogkövetés okainak feltárása volt. Erre nézve öt alternatív magyarázatot ajánlottunk és arra kértük a válaszadókat, hogy egy, az iskolai osztályzatokhoz hasonló 1-5 közötti

⁶³ Ld. az elmélet fejlődéséről magát a szerzőt: Mary DOUGLAS: *A history of grid and group cultural theory*. Toronto, University of Toronto, 2007. (<http://projects.chass.utoronto.ca/semiotics/cyber/douglas1.pdf>.)

⁶⁴ Kétségtelenül szerénytelenül e ponton többször hivatkozom saját munkáimra. Csak remélhetem, hogy nem túlzottan aránytalanul.

⁶⁵ James G. MARCH – Johan P. OLSEN: The logic of appropriateness. na; 2004 https://www.researchgate.net/profile/Johan_Olsen3/publication/5014575_The_Logic_of_Appropriateness/links/55d2f0c808aeclb0429f03e4.pdf.

⁶⁶ Érdemes megjegyezni, hogy MARCH–OLSEN i. m., következtetése, hogy e két tényező együttesen van jelen, s az egyéni tudati és az adott társadalmi szituáció kölcsönhatása szabja meg, hogy elsősorban melyik aktiválódik.

⁶⁷ A kutatás eredményeit a jogász közönség számára összefoglaltam: GAJDUSCHEK György: Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jognak? *Jogtudományi Közlemény*, 71. 2016/1. A szociológus közönség számára: GAJDUSCHEK György: Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jognak? In: BODA Zsolt (szerk.): *Bizalom és közpolitika: Jobban működnek-e az intézmények, ha bíznak bennük?* Budapest, Argumentum, 2016. 113–135.

skálán (ahol az 1 jelentése: egyáltalán nem, az 5: teljes mértékben) értékeljék, hogy ezek mennyire magyarázzák jogkövető magatartásukat. Az egyes alternatív magyarázatokat és azok átlagértékeit⁶⁸ mutatja be az 1. táblázat.

1. táblázat Válaszok a jogban előírt magatartás okaira vonatkozó kérdésre

Állítás: Azért dohányszom itt, a megállótól távolabb, mert...	Átlag
nem akarok büntetést fizetni.	3,63
megszégyenítőnek tartanám, ha mások előtt bírságnálnak meg.	2,84
egyetértek ezzel a szabállyal, és ezért tartom be.	3,52
a jogszabályokat általában be kell tartani, ezért tartom be ezt is.	3,43
nem akarom, hogy esetleg valaki megjegyzést tegyen rám.	2,65

Látható, hogy a szankció szerepe a legjelentősebb. Tény ugyanakkor, hogy a szankció említése csak kicsivel marad el az általános törvénytisztelet maximájának hangsúlyozása mellett. És az is tény, hogy a kutatás általánosíthatósága az eset specifikus jellege és a kérdés sajátosságai miatt kevésbé általánosítható. Am a fentebb említett, 2015-ben lebonyolított, még nem publikált kutatásunkban nagyon hasonló kérdést általánosságban feltéve, nagyon hasonló arányokat kaptunk (a fontossági sorrendben első a szankciótól való félelem, második az általános törvénytisztelet).

A szankció fontosságát hangsúlyozó felfogással élesen ellentétes kiinduló pontból vizsgálja a kérdést Boda Zsolt,⁶⁹ elsősorban Tylernek⁷⁰ a nemzetközi szakirodalomban meghatározó azon gondolatára hivatkozva, amely szerint a jogot csak akkor fogják betartani, ha azt az emberek magukénak érzik, vagyis legitimnek fogadják el a jogalkalmazó szervek munkáját és bíznak azokban. A két álláspont egymással szembeni szisztematikus tesztelésére a hazai adatokon a közeli jövőben kerülhet sor.

A makró- és mikrószintű vizsgálatok mellett – mind elméleti, mind normatív-gyakorlati szempontból – különösen hasznosak lehetnek a mezo-, avagy intézményi szintű vizsgálatok. Jőmagam például a közigazgatási jogalkalmazást vizsgálva⁷¹ arra jutottam, hogy a közigazgatási szervek jogalkalmazó tevékenysége nyilvánvalóan alkalmatlan arra, hogy a racionális jogsértőket szankcióival elrettentse a jogsértéstől; épp ellenkezőleg, szinte bátorítja arra. Ugyanakkor az állampolgárok (természetes személyek) óriási többsége követte a jogot még akkor is, amikor a jogsértés számára nyilvánvalóan előnyösebb lett volna, amely viselkedés mögött tehát valamiféle morális tényező állhat. Igaz ugyanakkor, s ez is jól érzékelhető, bár megbízhatóan nem volt bizonyítható, hogy ez a fajta állami impotencia fokozatosan aláássa ezt a még meglévő morális hátteret is, lényegében azt üzenve: „aki betartja a jogot, az hülye”. Az ilyen

⁶⁸ Az átlagérték azt mutatja meg, hogy összességében-átlagosan milyen mértékű az adott tényező fontossága. Minél magasabb ez az érték, annál többen tulajdonítanak nagy jelentőséget az adott tényezőnek.

⁶⁹ Ez a megközelítésmód tükröződik Boda Zsolt fentebb idézett könyvének (BODA (2016) i. m.) legtöbb tanulmányában.

⁷⁰ Tom R. TYLER: *Why people obey the law: Procedural justice, legitimacy, and compliance*. New Haven, CT, Yale University, 1990.

⁷¹ GAJDUSCHEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről*. Budapest, KSZK – MKI, 2008.

jellegű kutatások azért is hasznosak lehetnek, mert megmutatják az intézmények működésének azon elemeit, amelyek az alacsony hatékonysághoz vezetnek, ami aztán a fejlesztés kulcsa is lehet(ne).

2.5. Szociálpszichológia

Ahogy arra már utaltam a szociálpszichológia a jogtudat kutatásában az egyik legfontosabb diszciplína lehet, egyfelől a tudományterület által ajánlott elméleti konstrukciók miatt, másfelől az alkalmazott módszertan tekintetében. A szociálpszichológia is támaszkodik az interjú, kérdőíves adatfelvétel stb. módszerére, számos, a szociológiában kevésbé megjelenő, ám releváns módszert alkalmaz. Ilyen mindenekelőtt a kísérletek módszere: hogyan reagál a kísérleti személy különféle hatásokra, miközben más külső tényezőket a kutatás vezetője kontrollálni tud. Egyre jelentősebb ezen a területen a számítógépes szimuláció módszere, amelynek alkalmazási lehetőségei egyelőre csak sejtethők.

Az alábbiakban azonban – félő, hogy elsősorban a tájékozottság hiánya, illetve az egyoldalú érdeklődés okán – olyan kutatásokat mutatok be, amelyek alapvetően a kérdőíves módszerre építenek. (E területen tehát jelen szakirodalmi áttekintés bizonyosan kiegészítésre szorul.)

Elsőként Váriné Szilágyi Ibolya munkásságát emelném ki, aki a fiatalkorúakkal kapcsolatos vizsgálatairól ismert, s aki szempontunkból releváns kutatásait néhány éve egy kötetben is összefoglalta.⁷² A kötet empirikus hátteréről nem csak tisztán kutatások, hanem a beavatkozó-fejlesztő tevékenység során szerzett tapasztalatok is szolgálnak.⁷³ Az elemzés fókuszában a tizenévesek jöghoz való viszonya, illetve ennek alakulása áll. Jómagam – mind az alkalmazott módszer, mind a kapott eredmények tekintetében – különösen azt a kutatást tartom figyelemre méltónak, amely a korosztály körében a bizonyos fogalmakhoz, közöttük a jog, a felelősség, egyenlőség, tekintély stb. fogalmihoz (s nyilván ezek konnotációihoz) való viszonyt vizsgálta. Sajnos nem teljesen tisztázott, legalábbis számomra nem vált teljesen világossá, hogy a kutatások mely ré-

⁷² VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya: *A jogtudatról – alulnézetben: tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége* Budapest, L'Harmattan, 2010.

⁷³ Az értékes tudományon némileg túllépve, itt jegyzem meg, mennyire sajnálatos, hogy az iskoláskorú fiatalok körében végzett, alábbiakban ismertető kutatások eredményei nem épültek be az iskolai oktatás, vagy általánosabban a működés gyakorlatába. Az iskola ugyanis, tekintettel az érintettek fiatal korára, fogékonyságára és a fiatalkori szocializáció sajátosságaira is, különösen alkalmas terep lenne (lett volna) a demokratikus állampolgári kompetenciák elsajátítására. E kompetenciák nem csak, talán elsősorban sem kognitív, ismereti jellegűek. Természetesen fontosak az állampolgári, jogállami ismeretek, de fontosabbak lehetnek a készségek és attitűdök, ahogyan pl. egy konfliktust kezelnek a résztvevők, avagy ahogyan a hatalmi viszonyokat (pl. tanár és diák között) kezelik. E területen jelentős fejlesztő tevékenységnek lett volna helye az iskolában. Ez azonban a gyakorlatban jóval jelentősebb, kiterjedtebb és persze nagyobb erőfeszítést kívánt volna meg, egyben egy hosszú távban gondolkodó, stratégiai szemléletet is az oktatáspolitikában. Akár a folyamatokat, akár a végeredményt tekintjük, ezen a területen aligha lehet sikerről beszélni. Mindez azonban nyilván egy másik, ilyenként más által megírandó, tanulmány témája lehet.

sze, illetve mennyiben ad lehetőséget nemzetközi (orosz és francia) összehasonlításra, és a beszámoló néhány más ponton is megnehezíti a vizsgálatok rekonstrukcióját az olvasó számára – bár ez talán pszichológiai képzettségem hiányából is adódik. Mindezek miatt sajnos nehezen tudnék néhány, a jogtudat kapcsán általánosítható üzenetet kiemelni a kötetből.

Váriné kutatásaival részben egy időszakban több, erre a korosztályra fókuszáló más kutatás is folyt, nem kis részben abból a felismerésből következően, hogy ez az életkor, amikor a jogállamiság értékeinek elfogadása és a jogállami rendben való „működés” megtanítása a leginkább lehetséges és szükséges. Így például az oktatási jogok miniszteri biztosának megbízásából a 2000–2001-es tanév során végzett, meglehetősen professzionálisnak tűnő országos kutatás, az iskoláskorú gyermekek és részben a tanárok jogtudatát, elsősorban az alkotmányos alapelvekkel, az igazságszolgáltatás működésével kapcsolatos ismereteit és attitűdjeit vizsgálta, ötvözve a nagyobb mintán végzett kérdőíves módszert az interjú és a részvevő-megfigyelés módszerével. A kutatás kiterjedt a jogismeret számos területére, a konfliktuskezelésre, az előítéletességre; vizsgálta mindezekben a családi háttér (anyagi és nevelési értelemben) az iskola (iskolatípusok, tanári magatartás, az iskola szellemisége, stb.) szerepét a diákok jogtudatában. Mindennek a mintegy százoldalas összefoglaló kitűnő áttekintését adja.⁷⁴

Itt érdemes még megemlíteni azt a nagymintás kutatást, amely 1996-ban tizenévesek állampolgári kultúráját vizsgálta,⁷⁵ s ami elsősorban a politikai kultúrát jelenti, de a jogállamiságot érintő vonatkozásai is vannak.⁷⁶ Megjegyzendő, hogy Örkény, illetve Örkény és Székelyi kutatásai az igazságosság-felfogásról a magyar társadalomban általában is figyelemre méltóak és szintén relevanciával bírhatnak a jogtudat-kutatásában is.⁷⁷

Szubjektív vélekedésem szerint a jogtudat vizsgálata terén a rendszerváltás utáni időszak talán legjelentősebb munkája is a szociálpszichológia területéről származik.⁷⁸ A könyv első, három tanulmányt tartalmazó része az elméleti kérdéseket, a két terület (jog és szociálpszichológia) viszonyát, valamint az ebben az interdiszciplináris mezőben zajló fontosabb kutatásokat és azok eredményeit mutatja be. A valamiféle tematikus logika alapján szétválasztott második és harmadik rész tartalmazza az empirikus kutatásokat. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a tanulmányok jelentős része – bár jogi relevanciájuk kétségbevonhatatlan – legalább annyira, vagy sokkal inkább

⁷⁴ LIGETI György – MÁRTON Izabella: *Diákjogok és pedagógusok az iskolában. Kutatási beszámoló*. www.oktbiztos.hu/kutatasok/diakjog/dj.rtf

⁷⁵ SZABÓ Ildikó – ÖRKÉNY Antal: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány, 1998.

⁷⁶ Az iskolások, illetve általában a gyermek és fiatalkorúak körében végzett hazai kutatásoknak jó összefoglalóját adja: PINCZÉS-PRESSING Zsuzsanna – FÜLÖP Márta: A morális fejlődés és a jogi szocializáció: elmélet és tapasztalat. In: HUNYADY-BERKICS i. m., különösen 105–107.

⁷⁷ Ld. pl. ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária (szerk.): *Az igazságosság labirintusaiban: Társadalmi méltányosság és generációs igazságosság a 21. század Magyarországnán*. Budapest, Sík Kiadó, 2011.; illetve a kötet több, a szerkesztők által jegyzett tanulmányát.

⁷⁸ HUNYADY-BERKICS i. m. A kötetről ennél jóval részletesebb elemzéseket közöl az Állam- és Jogtudomány 2017. évi első vagy második száma. Megjelenés alatt.

kapcsolódik a politológiához (politikai rendszer, állam), mint a joghoz.⁷⁹ A kötetből Berkics Mihály két tanulmányát emelem ki,⁸⁰ elsősorban azért, mert azok különösen nagy számban tartalmaznak kifejezetten a jog szempontjából releváns empirikus adatokat és elemzéseket. Az alábbiakban néhány meglepő eredményt mutatok be, inkább a figyelemfelkeltés, mint a szisztematikus összefoglalás szándékával.

Elképesztő méretű az értékinkonzisztencia a legalapvetőbb jogi kérdésekben. Ezt igazolják a különféle statisztikai elemzések (elsősorban: faktoranalízis), amelyek egy mögöttes értékrend feltárására irányulnak, a nemzetközi tapasztalatok szerint viszonylag jó eredménnyel. Ugyanez a vizsgálat a magyar adatokon lényegében nem hoz eredményt. Egy kézzelfoghatóbb adattal is jelezve a problémát: a reprezentatív minta válaszdóainak mintegy 73%-a (!) értett egyszerre egyet azzal az állítással, hogy: „Jogai csak annak legyenek, aki a kötelességét is teljesíti.” és azzal, hogy: „Vannak olyan szabadságjogok, amelyek mindenkinek egyenlően kijárnak.”

A rendszer elfogadottságát (az ún. rendszerigazolást) is vizsgálja Berkics, számos korábbi vizsgálat alapjain. A rendszerigazolás abban áll, hogy a társadalomban alul lévők is elfogadják, hogy a társadalom alapvetően igazságos módon működik – ezzel pedig elfogadják saját helyzetüket is, miközben jelentős mértékben ez az alapja az intézményekbe vetett bizalomnak, a politikai- és jogintézmények legitimitásának. A rendszerigazolás így meghatározó jelentőségű a társadalmi stabilitás szempontjából. Berkics jelzi, hogy a magyar társadalom meghatározó jellemzője, éles ellentétben más, nyugati társadalmakkal a rendszerigazoló attitűd határozott hiánya, az általános „igazságtalanság-élmény”. Ez jelenik meg az igazságosságra vonatkozó kérdésekre [utaljanak azok konkrét jelenségekre (például anyagi sikeresség oka, a gazdasági verseny megítélése), vagy általánosabb kérdésekre] adott negatív válaszokban.⁸¹

A jogrendszerrel kapcsolatos attitűdök magyarázatát is keresi Berkics. Ezek közül azok a vizsgálódások tűnnek a legérdekesebbeknek, amelyek egyéb kulturális jellemzőkből kísérlék meg magyarázni a magyar jogi kultúra egyes sajátosságait (jogi értékek választása, intézményi bizalom stb.). A magyarázó változók között így megjelennek a különféle félelmeket firtató kérdések, vagy általánosabb értékrendre vonatkozó kérdések.⁸² Ám ezek – a máshol jól működő magyarázatok – nem mutatnak erős összefüggést a jogi attitűdökkel. Elsősorban azért, mert a félelmek alakulását, és főként

⁷⁹ Ilyenek pl. a hajléktalanügy megítélését, a politikai aktivizmust, a politikai rendszerrel, a jóléti szolgáltatásokkal kapcsolatos attitűdöket vizsgáló dolgozatok.

⁸⁰ BERKICS Mihály: Laikusok és jogászok nézetei a jogról.; Rendszer és jogrendszer percepciói Magyarországon. In: HUNYADY–BERKICS i. m. 141–160., 337–364.; BERKICS i. m.

⁸¹ Berkics idézi a Gallup kutatásait, Hunyady és mások eredményeit, amikor bemutatja, hogy a válaszdók nagyobb arányban tulajdonítják a sikert a tisztességtelenségnek és kapcsolatoknak, mint a tehetségnek és kemény munkának, olyannyira, hogy a leginkább „érdemes” gazdagoknak a szerencsejátékok nyerteseit tartották. Figyelemre méltó, ám itt részletesen nem bemutatható Berkicsnek az az elemzése, amely a rendszert elutasítók körén belül elkülöníti az aktív és passzív (cinikus) csoportokat.

⁸² A vizsgált értékek: szabadság, egyenlőség, hagyományörzés, modernizálás, környezetvédelem, rend, demokrácia, türelem, szociális biztonság, gazdasági hatékonyság, tekintély, hit. Tizennyolc félelemre kérdeztek rá. Így pl. nem tudja fizetni a számláját, elveszíti megélhetését, megbetegszik és nem kap megfelelő egészségügyi ellátást, becsapja egy nagy cég, betörés, lopás áldozata lesz stb.

az általános értékrendet tekintve szintén nem lehet megragadni világos mintázatokat, vagyis hiányzik a viszonylag konzisztens, valamiféle világnézetté összeálló értékrend, már az egyes egyének és így természetesen a társadalom szintjén is.

A fenti adatok egy rendkívül anómiás társadalom képét rajzolják fel. Más megfogalmazásban, hiányzik az ún. társadalmi tőke, amely oly fontos egy jól, hatékonyan működő társadalom szempontjából.⁸³ Alighanem ebben a kontextusban kell értelmezni a jogi kultúrát is, amely ennek az általánosabb kultúrának a része, bizonyos értelemben terméke is. A szélsőségesnek tűnő értékinkonzisztencia tényének (vajon Magyarországon tényleg kiugróan magas?) és – talán elsősorban történelmünk sajátságaiban rejlő – okainak vizsgálata további kutatási feladatokat jelölhet ki.

3. Összegzés – Értékelés

A rendszerváltás utáni mintegy negyedszázad hazai kutatásai talán az érdeklődés, talán a szükséges kapacitás és főként pénz hiányában, Kulcsár vagy Sajó 1990 előtti munkásságánál némileg szerényebbnek tűnnek. Az érdeklődés hiánya – legalábbis a jogászok részéről, és legalábbis az első időszakban – érthető, hiszen az írott jogból összeálló jogrendszer maga olyan átalakuláson ment keresztül, ami a klasszikus értelemben vett jogtudósok hosszú időre témát adhat. Minden bizonnyal szerepet játszott a kutatásoknak ebben az apályában az a tény is, hogy az empirikus kutatások viszonylag költségesek, ám igény híján hazai finanszírozó kevésbé jelentkezett; a tudományos finanszírozásban a jogszociológia sem a jogászoknak, sem a társadalomtudósoknak nem volt igazán szívügye; míg a külföldről finanszírozott kutatások hazai relevanciája általában meglehetősen kétséges.

Jó hír ugyanakkor, és ez különösen jól látszik például a magyar társadalom reprezentatív mintáján végzett vizsgálatokból, hogy az utóbbi, jó fél évtizedben a jogtudat kutatásoknak egyfajta újabb virágkorát éljük. Talán ez, és a néhány valóban informatív, lelkesedésre okot adó munka adhatja e tanulmány pozitív végső kicsengését.

Ez előtt azonban szükséges egy alapvető – és egyelőre áthidalhatatlan – problémára is utalni. Ez pedig a jogász közönség, specifikusabban pedig a jogtudattal foglalkozó jogász és szociológus kutatók közötti óriási szakadék. E szakadék mögött a két tudományterület teljesen eltérő tudomány-felfogása áll,⁸⁴ aminek következtében lényegében nincs átjárás a két terület között. A társadalomtudósok által írt munkák a jogász számára érthetetlenek, ám ezzel együtt érdektelenek is tűnnek. A jogtudósok által végzett empirikus kutatások viszont a minimális társadalomtudományi háttérrel rendelkező szakember szempontjából is rendkívül problematikusnak tűnnek. Jómagam is ilyen jellegű kritikának adtam hangot a fentiekben számos – egyébként figyelemre méltó – munka kapcsán.

⁸³ Ld. erről és ennek politikai, jogi vonatkozásairól: BODA Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum–MTA TK Politikatudományi Intézet, 2013.

⁸⁴ Ld. erről: FLECK–GAJDUSCHEK i. m. valamint GAJDUSCHEK György: Fónai Mihály: Joghallgatók – Honnan jönnek és hová tartanak? *Állam- ss Jogtudomány*, 57. 2016/1. 88–94.

A jog- és a társadalomtudományok közötti eltérések megnyilvánulnak abban, hogy milyen egy kutatás, majd egy arról történő beszámoló elvárt strukturáltsága. Egy társadalomtudományi dolgozatban nagyon egyértelmű kutatási kérdést kell megfogalmazni és a dolgozatnak ehhez igazodnia. Szintén fontos a módszertani önreflexió is. Ezekben a dolgozatokban egyértelműen meg kell határozni, hogy milyen módszert alkalmazok, miért azt, annak milyen korlátai vannak, és ezután pontos módszertani leírást adni, ami így akár a dolgozat harmadát-felét is kiteheti. (Pl. a mintavétel pontos leírása, az adatfelvétel részletes bemutatása alapkövetelmény egy szociológiai munkában – követve azt a tudományos elvárást, hogy a kutatásnak megismételhetőnek kell lennie.) Ezzel szemben a legkitűnőbb jogtudósok számára is komoly kihívást jelentene a kérdés, hogy milyen módszerre alapozza elemzését. Mint láttuk, a legtöbb jogtudat-kutatás, illetve az azt bemutató tanulmány a legalapvetőbb társadalomtudományi módszertani elvárásoknak sem felel meg. Nehezen elfogadható, hogy a bemutatott kutatások nagy részében alapvető állításokat (nagy vagy kicsi, nagyobb/kisebb, mint) sem támasztanak alá egyszerű, jó fél évszázada már a hazai egyetemeken is tanított tesztek (pl. egy egyszerű khi négyzet próba) elvégzésével, és ezek alapján az állítás megbízhatóságát mutató szignifikancia-értékek megadásával.

A módszertan alacsony színvonala nemcsak önmagában probléma, hanem azzal is jár, hogy gyakran a meglévő adatokkal viszonylag jól megválaszolható kérdéseknek még a feltételére sem kerül sor. Több tényező összefüggéseinek vizsgálata rendkívül ritkán fordul elő, szinte kizárólag keresztábrák formájában (a szignifikancia vizsgálata nélkül) történik, ami lehetetlenné teszi az általánosabb összefüggések, például a jogi tapasztalat, a jogismeret és a joggal kapcsolatos attitűdök közötti összefüggések vizsgálatát, noha ezek lennének a jogtudat kutatásának nagy kérdései. Talán a leszűkített módszertani lehetőségek, talán a jogász sajátos érdeklődése az oka annak is, hogy a kutatások tematikája tipikusan konkrét – jobbára a kutató egyéni érdeklődése alapján kiválasztott – jogintézményekre irányul, és általában kísérlet sem történik valamiféle összefüggő, általánosabb kép megfogalmazására, vagy ha mégis megtörténik,⁸⁵ az nyilvánvalóan nem az adatokból következik.

További jelentős eltérés a „van és kell” (de lege lata, de lege ferenda) közötti különbségtétel. Egy társadalomtudományi munka nem tartalmaz javaslatokat; mivel azt a tanácsadás körébe tartozónak véli. Ez részben abból is következik – mint arra pl. Vick⁸⁶ utal –, hogy a jogász kutató általában közvetlen kapcsolatban áll tárgyával, illetve a jogalkotási és/vagy jogalkalmazói gyakorlattal. Eltérés van a kritikai viszonyulás tekintetében is. Míg a hazai társadalomtudományban elfogadott, sőt leggyakrabban elvárt a kemény kritika (akár egy cikk megjelenése előtt, de akár utána is), azzal a jogtudományban egészen ritkán lehet találkozni, gyakoribbak az értékelés nélküli vagy a nyilvánvalóan behízelgő recenziók, hozzászólások.

E jellemzők egy része nyilvánvalóan a jogtudomány sajátságaiból következik, más része inkább a tudományterület hagyományaiból, és megint más része a hazai hagyó-

⁸⁵ Mint pl. a Kormány sokak által átvett konklúziójában.

⁸⁶ Douglas W. VICK: Interdisciplinarity and the Discipline of Law. *Journal of Law and Society*, 31. (2), 2004. 163–193.

mányok következménye. Hogy ezeket mennyire szükséges és lehetséges áthágni, vagy továbblépni rajtuk (kinek-kinek szemlélete szerint) az a hazai jogtudomány egy alapkérdése is. Sajó András négy évtizede a szociológiai szemléletet látta⁸⁷ a jogtudományban a továbblépés lehetőségének. A nemzetközi szakirodalomban a jogszociológia beveté- intézményesült, a jogtudomány részeként (is) értelmezett tudományterület. Eszerint a nyitás a társadalomtudományok felé szükséges és lehetséges. A magyar jogtudományt, jogi oktatást, így a jogászai szakmát azonban elkerülte a hetvenes évek jogszociológiai, majd kritikai jogelméleti, akárcsak az utóbbi évtizedeket domináló joggazdaságtani irányzata. A jogtudatra irányuló nagy kérdések feltétele és megválaszolási kísérletei ezért várhatóan inkább a társadalom-tudományok oldaláról várhatóak.

Valóban, a jogtudat-kutatások tekintetében nem csak e kutatások számában érzé- kelhető jelentős pozitív változás, hanem módszertani szempontból is jól érzékelhető a minőség ugrásszerű javulása, elsősorban, bár nem kizárólag, a különféle társadalom- tudományi műhelyek kutatói részéről.⁸⁸ Reméljük, hogy ehhez a hullámhoz tudunk kapcsolódni mi is, a többször említett, a magyar lakosság jogtudatának feltárását célzó OTKA kutatásunk keretében, egyszerre érvényesítve a jog- és a társadalomtudomá- nyokban felhalmozott ismereteket.

⁸⁷ SAJÓ András: *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

⁸⁸ A bemutatott munkák közül ilyen volt pl. az ELTE Szociálpszichológiai műhelye (ld. HUNYADY-BERKICS i. m.), vagy az MTA TK PTI-ben a bizalom kutatására formálódó csoport. Ld. BODA (2015) i. m.